

священик Сергій Колот,
кандидат богословських наук,
учений секретар Київської православної богословської академії

ВПЛИВ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ РИМСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА РОЗВИТОК ПОМІСНОГО УСТРОЮ ВСЕЛЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті проаналізовано процес становлення помісної структури Вселенської Церкви паралельно з адміністративно-територіальним поділом Римсько-Візантійської імперії в контексті співвідношення державної незалежності і церковної автокефалії.

Ключові слова: помісна Церква, церковна централізація, римські провінції, митрополити.

Утворення незалежних помісних Православних Церков – це складний процес розвитку устрою єдиної Вселенської Церкви Христової. Він залежить від багатьох внутрішньо-церковних, релігійно-суспільних та політичних факторів. Досвід століть показує, що у випадку виникнення незалежної держави Православна Церква на її території через деякий час стає незалежною, тобто помісною. Це говорить про тісну взаємодію устрою Церкви і держави та існування нерозривного зв'язку між державним суверенітетом і церковною незалежністю [7, с. 3].

Історія розвитку помісного устрою вселенського православ'я тісно пов'язана з питанням набуття автокефалії новими помісними Церквами. Гостроту та актуальність цієї тематики в сучасній богословській та релігієзнавчій науці додають проблеми українського православ'я.

Дослідження процесу становлення помісної структури Церкви в Римсько-Візантійській імперії дає можливість простежити, як державний устрій впливав на церковну централізацію і таким чином отримати відповіді на питання взаємозв'язку церковної автокефалії з державною незалежністю.

Питанню співвідношення римського провінційного та церковного поділу в науковій літературі приділено дуже мало уваги. В працях, присвячених історії давньої Церкви, лише зазначається, що церковна організація сприйняла державну модель територіально-адміністративного розпо-

ділу. Це не дає відповіді на питання, яким чином відбувався цей процес, які зовнішні та внутрішні фактори впливали на розвиток церковного устрою за зразком державної територіальної системи. Особливої уваги заслуговує монографія приват-доцента Імператорського Московського університету П. Гідулянова «Митрополиты в первые три века христианства». В цій праці опубліковані такі джерела, як Веронський вказівник римських провінцій 297 р., виданий вперше у середині XVIII ст. Сципіоном Маффеї і розподілений по провінціях список імен отців Нікейського собору 325 р. [5, с. 241] Ці джерела висвітлюють зв'язок процесу розвитку церковної організації з реформами адміністративно-територіального поділу Римсько-Візантійській імперії. В цьому контексті автор розглядає окремі канонічні правила та методом детального історично-канонічного аналізу встановлює їх справжнє значення і причини появи.

Чудовою роботою з історії розвитку церковного устрою є праця професора Московської духовної академії О. Лебедева «Духовенство древней Вселенской Церкви». Монографія висвітлює процес становлення ієрархічних інститутів Православної Церкви від першохристиянських громад до митрополичих округів і патріархатів. Автор звертає увагу практично на всі причини, які вплинули на формування адміністративної структури Церкви. Враховуються як зовнішні обставини, так і внутрішньо-церковні умови [8].

Завдання статті – спроба висвітлити процес впливу адміністративно-територіального поділу Римсько-Візантійської імперії на церковний устрій в контексті становлення помісної структури Церкви.

У II і III століттях єпископські округи Римської імперії являли собою велику кількість абсолютно самостійних церковних спільнот. Кожна християнська громада, яка мала свого єпископа, була окремою помісною Церквою. До її складу входило місто з належними селищами, які були просвічені звідти християнством. Втім, деякі християнські спільноти утворювалися і в селищах, незалежно від своїх міст, і мали своїх єпископів або хорєпископів. Спочатку кожний єпископ був самостійним в управлінні своєю помісною Церквою, але згодом для об'єднання селищних Церков з міськими, згідно з залежністю останніх від міст в адміністративному відношенні, церковні закони скасували незалежність хорєпископів, підпорядкувавши їх єпископам окружних міст, і на кінець зовсім замінили їх вповноваженими пресвітерами міських єпископів [8, с. 216]. І не тільки в селах, але і в маленьких містечках правилами Церкви, зокрема 6-им правилом Сардикійського Помісного собору і 57-им правилом Карфагенського собору було заборонено призначати окремих єпископів, щоб звання єпископа не принижувалося незначущістю очолюваного ним округу.

Через свого єпископа кожна місцева Церква підтримувала єдність з іншими Церквами і вступала з ними в спілкування. За прикладом Апостольського собору в Єрусалимі, єпископи декількох сусідніх громад збирались для взаємних нарад і укладали загальні постанови по церковних справах. За посередництвом таких зібрань і декількох єпископських областей утворювалися особливі церковні осередки – округи. Центрами цих округів і місцями соборів були головні міста у різних частинах імперії, які не тільки в політичному, але й у церковному відношенні мали велике значення як «матері» для інших міст, від грец. «мітера поліс» – митрополії. Єпископи цих міст, або митропо-

лій, користувалися великим впливом серед інших єпископів менш важливих міст цього ж округу, були серед них першими архієпископами і головували на соборах. З IV ст. у східних Цервах вони називаються митрополитами. В деяких місцевостях єпископи, які за своїм значенням відповідали статусу митрополита, називались примасами. Ідентичність примасів другої половини III століття і пізніших митрополитів підтверджується тією обставиною, що 9-те правило Антіохійського собору присвоює ті ж права і обов'язки, які у 34-му Апостольському правилі стосуються примаса, або першого єпископа, єпископа митрополії – митрополита [11].

Отже, внаслідок поступової централізації виникають митрополії і митрополічні округи. Митрополічний округ став церковно-адміністративною одиницею, до якої приєдналися декілька єпископських округів. Виникає питання: яким чином ці єпископи досягали вищих прав і рангу порівняно з іншими єпископами, сусідніми за місцем служіння і проживання? Щоб дати відповідь доводиться більше керуватися міркуваннями і припущеннями, ніж фактами. Це зумовлено тим, що історія не знає конкретних фактів, які б служили як докази. Ми бачимо митрополічний інститут у II і III століттях, але історія мовчить про те, яким чином він виник, не бачимо ми в цей час і конкретних законів щодо митрополитів. Це означає, що процес відбувався виходячи з практичних потреб Церкви.

Законодавство IV ст. не засновує митрополічний інститут, а розглядає його таким, що вже сформувався у струнку систему. Саме ім'я «митрополит» невідоме у II і III століттях і вперше вживається в правилах Першого Нікейського собору (пр. 4). Ймовірно, митрополити до цього собору називалися просто «першими єпископами» (Апост. прав., 34). Тому, якщо ми хочемо говорити про походження і характер митрополічної системи II і III століття, то змушені ґрунтуватися лише на теорії вірогідності. Проте безсумнівним є те, що у II і III століттях ця система одержала міцну основу. Такий висновок

можна зробити з апостольського правила, в якому явно йде мова про митрополитів донікейського періоду, оскільки в ньому хоч і визначається суть влади митрополитів, але ці церковні сановники ще не носять пізнішого свого імені – митрополити. У цьому правилі (34) говориться, щоб єпископи визнавали авторитет того з них, хто займає перше місце – «перший» між ними, – і приписується «визнавати його як главу» і нічого важливого «не робити без погодження з ним» [3, с. 12].

Єпископи з вищою церковною владою – владою митрополитів, з'являються у значних містах Римської імперії, які були найголовнішими містами в державі і головними в провінціях. Таке піднесення єпископів вказаних міст залежало насамперед від того, що саме починаючи з цих античних мегаполісів християнство затвердилося в імперії. Апостоли проповідували переважно в центральних і найважливіших містах Римської держави. Внаслідок цього на єпископів таких міст навколишні християнські громади дивилися як на єпископів Церков старших і першохристиянських [5, с. 181].

Затвердившись передовсім у найголовніших містах імперії і головних провінційних містах, християнство звідси перейшло в довколишні другорядні міста, як це буває з цивілізацією і культурою. Внаслідок цього другорядні міста з їх єпископом і кліром ставали як би в синівській відносини до тих міст і їх предстоятелів, звідки до них проникала віра Христова. До того ж, приймаючи християнство з важливіших міст, менші міста звідси ж одержували допомогу при обранні єпископа, а можливо, і підготованих кліриків, звідси ж одержували вказівки і повчання щодо церковного устрою. Все це вело до того, що єпископи незначних міст поступово ставали в моральну й адміністративну залежність від єпископів головних провінційних міст чи найголовніших міст цілої імперії [8, с. 228].

Християни другорядних міст звертали-ся до громад першорядних міст за порадою, допомогою, сприянням у вирішенні складного церковного питання. Звідси входили в практику відносини, при яких

єпископи другорядних міст де-факто наділяли єпископів найважливіших міст особливою вищою владою і авторитетом. Немає нічого несподіваного в тому, якщо і сам єпископ найважливішого міста починає відрізняти себе від інших як єпископ вищого рангу, якщо і ці інші зі свого боку відрізняють його як нерівного з ними, ставляться до нього з виявом особливої честі і пошани, визнають за ним виняткові права і переваги. Такі обставини сприяли появі єпископів з вищою церковною юрисдикцією, з особливим церковним авторитетом, одним словом – митрополитів [9, с. 172].

Переходячи до III століття, можна більш упевнено говорити про те, які єпископи і які Церкви стояли в цей час на чолі інших Церков і які області їм належали як області, підпорядковані їх особливому нагляду. Не вдаючись до подробиць, треба сказати, що в цей час єпископами з переважаючою владою і значенням, окрім Римського, Олександрійського й Антіохійського, були єпископи Кесаріє-Палестинський, Карфагенський, Кесаріє-Каппадокійський, Тарсійський, Лаодикійський, Критський та інші. Що стосується церковних областей, на які розповсюджувався ієрархічний вплив того або іншого з перших єпископів, то області ці іноді були дуже широкими. Так, єпископ Римський впливав на всю Італію. Імператор Авреліан уявляє собі Рим і Італію однією областю, що підкоряється одному і тому ж церковному керівнику [4, с. 346]. Діонісій Олександрійській розповсюджував свою владу не тільки власне на Єгипет, але і на Лівію і Пентаполь (6 правило I Всел. соб.). Це далеко виходило за межі тієї влади, яка належала предстоятелю звичайної митрополичої області. Єпископи карфагенські спостерігали за ходом церковних справ не тільки у всій проконсульській Африці, де Карфаген був головним містом, але і в Нумідії і Мавританії. Історія не може в усіх подробицях розказати, як і за яких умов росли деякі єпископи за рахунок інших єпископів, але вона показує, що деякі єпископи зміцнилися у владі і доросли до митрополичої юрисдикції над великими або меншими церковними областями.

З'ясувавши справжні або гіпотетичні умови церковного характеру, які сприяють висвітленню митрополичої влади, можна дійти до висновку, що яким би важливим не було церковне значення тих міст, єпископи яких стали володіти особливими правами порівняно з іншими єпископами, це не пояснює питання повністю. Наприклад, Троада, Лістра були містами, в яких християнські громади засновані самими апостолами, але, при цьому, єпископи цих міст не висуваються з-поміж інших єпископів. Або, наприклад, Єрусалим залишався найсвятішим містом в очах всіх християн, був так би мовити «кафедрою Самого Ісуса Христа» [8, с. 296], проте єпископ цього святого міста у II і III столітті не мав ніякої особливо виразної ієрархічної влади і був в підпорядкуванні єпископа Кесарії Палестинської. Від чого залежали подібні явища? Це залежало від того, що вказані міста при їх незаперечному церковно-історичному значенні не були значними і важливими в політичному плані. Наприклад, Троада не відігравала ніякої ролі в політичному житті Римської держави, а Єрусалим хоч і був свого часу столицею Юдейського царства, але на початку II ст. він перетворюється на руїни. На місці колишньої столиці залишається тільки містечко з ім'ям Елія [5, с. 87]. Отже, одного церковного значення міста було ще недостатньо, щоб підвищити статус єпископа. Для піднесення міста на ступінь митрополії потрібним було політичне значення міста.

Не тільки церковне значення додавало блиску і слави єпископам міст Рима, Олександрії й Антіохії, але і їх політична важливість. З числа цих міст, як відомо, Рим був столицею античного світу. Олександрія за часів імператора Августа стала головним містом всього Єгипту і другим в імперії. Антіохія за своїм значенням займала третє місце в Римській державі та іменувалася «царицею Сирії». Та і взагалі, ці міста становили політичну тріаду відомих міст держави. Ефес теж вважався головним містом всієї Азії, він називався «оком Азії» [9, с. 227].

Вагому підставу для визнання важливості політичного статусу міст щодо питання про походження митрополії можна знаходити в тому, що нерідко єпископів з

митрополичими правами історія фіксує в таких містах, які не відомі первісній християнській Церкві, але які були або стали важливими політичними центрами. Наприклад, Карфаген нічим не був відомий в первинній історії християнства, проте єпископ Карфагена як важливого політичного центру швидко стає одним із впливових єпископів. Кесарія Каппадокійська не мала ніякого значення в історії християнства I і II ст., проте досить було цьому місту стати головним містом Каппадокійської провінції при імператорі Септімії Севері, як єпископ цього міста в III ст. досягає надзвичайно високого статусу серед інших єпископів. За цього ж імператора замість зруйнованого Візантія головним містом у Фракії проголошується місто Іраклія. Нічим не відоме в історії християнства колишніх часів, воно незабаром стає містом з митрополичими правами у великій церковній області [8, с. 297].

У головному провінційному місті Понту, Неокесарії до середини III століття майже зовсім не було християн, і митрополитом бував навіть єпископ незначного понтійського міста Амастрії, але як тільки Неокесарію було християнізовано, влаштовано Церкву і поставлено єпископа, цей архієрей одразу став митрополитом, тому що Неокесарія була головним містом Понту в політичному аспекті [6, с. 256].

З наведених вище фактів достатньо ясно відкривається, наскільки політично незначне або піднесене становище міст впливало на статус адміністративної влади єпископів. Канонічні правила надають митрополичі права єпископам відомих міст, головним чином тому, що ці міста були центрами цивільного управління. Так, 9-те правило Антіохійського собору (IV ст.) визначає, щоб єпископ головного міста в провінції мав піклування про цілий церковний округ, оскільки в головне місто провінції «стікаються усі, хто має якісь справи» [3].

Вивчаючи політичну важливість міст щодо питання про розвиток церковного управління, варто також звернути увагу на цивільний поділ Римської імперії. При імператорі Августі вся Римська імперія була розділена на 26 провінцій; число провінцій збільшилося за часів Траяна [5, с. 128].

Церква і держава все більше і більше співпадали у своїх межах. У 297 році імператор Діоклетіан здійснив внутрішній поділ держави. Римська імперія ділилася на 4 префектури з дванадцятьма діоцезами і понад сотнею провінцій за такою схемою:

I. Префектура Схід з діоцезами:

1) східний, головне місто – Антіохія, в нього входили Аравія, Сирія, Палестина, Фінікія, Кілікія, Ісаврія, Кіпр і Єгипет,

2) Понт, головне місто – Кесарія Каппадокійська, йому належала північна, середня і східна Мала Азія з Вірменією;

3) Асія, головне місто – Ефес, охоплював західну Малу Азію і острови,

4) Фракія, східна частина Балканського півострова, головне місто – Гераклея.

II. Префектура Іллірік, головне місто – Сирмій, пізніше – Фесалоніки з діоцезом

5) Місія, що обіймав майже весь Балканський півострів, пізніше названий Східний Іллірік і розділений на Фракію, Македонію й Ахаїю.

III. Префектура Італія, головне місто – Мілан, з діоцезами

6) Паннонією, пізніше названою Західною Іллірією,

7) Італією з островами і Альпами до північних меж,

8) Африкою (без Мавританії).

IV. Префектура Галлія, головне місто – Трір, пізніше Арль з діоцезами

9) Галлією, точніше, північною і середньою,

10) Вінненсисом, пізніше з 7-ми провінцій,

11) Британією і

12) Іспанією з Мавританією.

Діоцез Італія був поділений на два вікаріатства з головними містами в Мілані і Равенні. Рим, а також Константинополь були виділені із загального провінційного управління [10, с. 116].

Метою адміністративної реформи Діоклетіана було зменшити розмір надто широких областей, щоб краще контролювати адміністрацію і не допустити виникнення змов і бунтів провінційних начальників. Імператор розділив імперію на більш дрібні частини, які в більшості випадків відповідали етнографічному поділу провінцій. Внаслідок цього кількість

провінцій із сорока п'ятьох збільшилася майже у два рази [5, с. 298].

Головними джерелами, які дають зрозуміти співвідношення діоклетіанівського територіального розподілу держави й адміністративної організації Церкви, є так звані Веронський вказівник римських провінцій 297 р., виданий вперше в половині XVIII ст. Сципіоном Маффеї і розподілений за провінціями Список імен отців Нікейського собору 325 р. Але обидва ці списки розходяться між собою. У зв'язку з цим кількість провінцій визначається по-різному, залежно від того, якому із зазначених джерел віддається перевага. Ці джерела опубліковані в монографії проф. П. Гідулянова «Митрополиты в первые три века христианства» у вигляді таблиць для порівняння. Головною особливістю цих списків є різниця між перерахованими римськими провінціями після поділу 297 р. і церковними округами. П. Гідулянов називає їх церковними провінціями, митрополити яких були присутні на соборі. Так, Єгипет було розділено на дві світські провінції, а в церковному розумінні його представляє на соборі митрополит всього Єгипту як одного церковного округу. Аналогічні розбіжності простежуються в Аравії, Сирії, Месопотамії, Пафлагонії, Фрігії, Азії [1, с. 244 – 252]. Це свідчить про не зовсім повне співвідношення світського і церковного провінційного поділу в часи Нікейського собору. Підставами для такого співвідношення, як відомо, є 4-те правило і кінець 6-го правила Нікейського собору 325 р., які взагалі встановлюють відповідність між світськими і церковними провінціями. Але існує ще перша частина 6-го правила цього ж собору, яке говорить про обов'язкове дотримання давнього права звичаю щодо володінь Римського, Олександрійського й Антіохійського єпископів та інших областей, в яких повинні зберігатися переваги Церков [3, с. 25 – 26].

Отже, підписи нікейських отців відображають існуючий в ті часи церковний поділ, який в більшості випадків співпадав з державним поділом. Підтвердженням цього є існування в нікейському списку таких церковних провінцій-округів, які в той час не

входили до складу Римської імперії. Мова йде про церковні округи Persis і Armenia maіo. Що стосується Персії, то вона ніколи не була римською провінцією. Проведення Нікейського собору співпало з найяскравішою сторінкою в історії Вірменії, а саме – з царюванням Тірідада, який підняв свою державу на високий рівень. Вірменія в той час була державою союзником, але не римською провінцією [5, с. 253].

У більшості випадків церковні провінції справді співпадали з державними, це підтверджує порівняння веронського і нікейського списків. Але таке співвідношення державної і церковної організації не було результатом навмисного пристосування східної Церкви державному поділу. Наслідком цього була власна, самостійна організація Церкви в округи, які відповідали етнографічним, лінгвістичним, історичним та іншими особливостями народів, які населяли Римську імперію.

Політичний устрій імперії не завжди мав виняткове значення при утворенні церковних митрополій [5, с. 309]. Іноді ми спостерігаємо вражаючі неузгодженості. Так, наприклад, Олександрійський єпископ як вищий митрополит мав владу не тільки над Єгиптом, але і над Лівією і Пентаполем, але у цивільному плані Лівія і Пентаполь зовсім не належали до Єгипетського округу (вони належали до проконсульської Африки). Або інший приклад: Кесарія Палестинська стала кафедрою єпископа з митрополічною владою раніше, ніж це місто отримало статус політичної митрополії. Цікаво, що за наказом Діоклетіана Єгипет підпорядкований був в адміністративному плані Сходу, тобто Антіохії, але Олександрійська Церква не тільки ніколи не підкорялася Антіохійській, але завжди вважалася вищою за неї [5, с. 309]. На підставі цих фактів можна припустити, що християнська Церква у своєму устрої в силу обставин пристосовувалася до політичних порядків імперії, проте водночас мала в цьому плані і свою власну самостійну стратегію, яка зумовлювалось внутрішніми церковними потребами, не завжди узгоджуючись з римськими порядками.

Говорячи про походження митрополічного інституту в II і III столітті, в якому

виразилися розвиток і піднесення деяких ієрархів, ми згадували про кафедри з подібним значенням тільки небагатьох найважливіших міст, як, наприклад, Рима, Олександрії, Ефеса, Антіохії та ін., проте не тільки в перерахованих містах були єпископи з вищою владою. В III ст. єпископи з подібними повноваженнями існували в багатьох містах. Перший Вселенський собор, не видавши ніякого розпорядження про те, щоб митрополити неодмінно були в таких або інших містах, в 4-му правилі говорить про митрополитів кожної провінції як про факт загальновідомий. Звідси висновок, що ще у III ст. кожна цивільна митрополія мала митрополита в церковному сенсі [8, с. 288].

Вплив держави був одним з вирішальних факторів у розвитку адміністративної структури церковної організації. Це зумовлено тим, що Церква виникла в державі – Римській імперії – і продовжила в ній своє існування, поступово сприймаючи моделі адміністративно-територіального розподілу. Відбулась рецепція, яка знайшла своє вираження в церковних правилах. Це підтверджує 6-те правило I Вселенського собору і 9-те правило Антіохійського собору. Далеко не останню роль в цьому процесі зіграв і етнонаціональний фактор, про який говорить 34-те Апостольське правило [3].

Християнізація Римсько-Візантійської імперії стала тим вирішальним фактором, який визначив подальшу перспективу розвитку церковного устрою. Античні мегаполіси з давньою християнською історією стають кафедральними містами великих патріархатів, а нова столиця Константинополь отримує статус Нового Рима. Цей процес цілком відзеркалено в церковних правилах того часу (2-ге, 3-те правило II Вселенського собору, 17-те та 28-ме IV Вселенського собору, 38-ме VI Вселенського собору) [3].

Безпосередній вплив держави на розвиток церковного устрою розпочався після визнання християнства державною релігією Візантійської імперії та поступового досягнення між ними симфонії. Бажання імператорів бачити єпископа столичного Константинополя у статусі керівника всієї

Візантійської Церкви стимулювало появу Константинопольського Патріархату та конкретне виокремлення давніх Східних Патріархатів. На цьому процес церковної централізації не завершується. Розповсюдження християнства внаслідок місіонерської діяльності, торгово-економічних зв'язків, переселення народів, зміни політичної карти світу і появи нових держав сприяло процесу утворення нових національних помісних Церков.

Залежність розвитку церковної організації від етнонаціональних і адміністративних факторів знайшла своє вираження не тільки в Римсько-Візантійській імперії, але й в усіх державах, де християнство стало національною релігією. Канонічний кодекс констатував сприйняття Церквою адміністративного поділу держави в межах Візантійської імперії, але подібний розвиток церковного устрою відбувся і в інших державах. Це підкреслює той нерозривний зв'язок між устроєм Церкви і держави, який існує в питаннях державної незалежності і церковної автокефалії [7, с. 251].

Відчуття й усвідомлення себе як окремої, незалежної етнічної одиниці сприяють виникненню нових держав серед слов'янських народів. На Балканах

з'являються Болгарське Царство, Сербія, в центральній Європі Київська Русь, влада і народ яких хочуть бачити у своїй незалежній країні незалежну помісну Церкву на чолі з Предстоятелем.

Історія повторилася у ХІХ ст., коли незалежними державами стали Румунія і Греція, що автоматично порушило питання про їх церковну автокефалію. Цей процес триває і сьогодні. Величезні багатонаціональні імперії розпадаються, а народи продовжують жити своєю релігійною культурою, творити або відроджувати власні традиції державотворення. За таких обставин Церква в адміністративному плані не є винятком. Утворення нових помісних Церков не суперечить самій природі Церкви та її догматично-канонічним нормам [7, с. 6].

Всі християнські держави мали у своїй основі духовні цінності, свою національну ідею, мову. Носієм цих цінностей була національна незалежна Церква. За участю національних Церков поставали нові міцні держави, і навпаки – без церковної підтримки державотворчий процес залишався незакінченим. Більше того, такі держави зникали з політичної карти світу, а такі народи розчинялися серед інших.

1. Біблія : книги Священного Писання Старого та Нового Завіту / пер. Патріарха Філарета (Денисенка). – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.

2. Евсевий Памфил. Церковная История. – М. : Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет, 2006. – 604 с.

3. Книга правил святых апостолів, Вселенських і Помісних соборів і святих отців. – К. : Преса України, 2008. – 366 с.

4. Гарнак А. Религиозно-нравственные основы христианства в историческом их выражении : из истории миссионерской проповеди христианства за первые три века / пер с нем. А. Спасского. – Харьков : Тип. Губернского правления, 1907. – 340 с.

5. Гидулянов П. Митрополиты в первые три века христианства. – М., 1905. – 388 с.

6. Зом Рудольф, Церковний строй в первые века христианства. Заозерский Н. А. О сущности церковного права (против воззрений проф. Рудольфа Зома). / пер. с нем. А. Петровского, П. Флоренского. – СПб. : «Издательство Олега Абышко», 2005. – 320 с.

7. Колот С. Роль державної влади в набутті автокефалії помісними Церквами : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата богословських наук. – К., 2008. – 275 арк.

8. Лебедев А. Духовенство Древней Вселенской Церкви (от времен апостольских до IX века) : исторические очерки – М. : Печатня Снегиревой, 1905. – 494 с.

9. Мышцын В. Устройство христианской Церкви в первые два века / В. Н. Мышцын. – Сергиев Посад : Тип. Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1909. – 475 с.

10. Поснов М. История Христианской Церкви (до разделения Церквей 1054 г.). – Брюссель : «Жизнь с Богом», 1964. – 613 с.

11. Цыпин В., прот. Город в церковных канонах и значение диптиха в Православной Церкви : [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/270929.html>